

Szabó Péter

TÉRSZIMBOLIKA A GYULAFEHÉRVÁRI FŐTEMLOMBAN

Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározásához

A monarchikus berendezkedésű államok reprezentációjának kutatói újabban fordultak a térszimbolika vizsgálata felé.¹ Hogyan képviseltette magát a hatalom a tér jelentéssel bíró elemei s azok összefüggései rendszerében? A vizsgálat különösen sok eszmetörténeti, történetfilozófiai tanulással kecsegtet akkor, ha az a világi rezidencia vagy a szakrális központ elemzésére irányul. Ezek belső terében ugyanis a hatalom mindenkori birtokosai akképpen örökítették tovább tárgyi hagyatékukat, hogy térbeli kapcsolatokat konstruáltak a már meglévő hagyatékokkal, s ezáltal kimutathatták viszonyukat az elődök örökségéhez. A mi választásunk egy ilyen jellegű elemzés megtételéhez a gyulafehérvári főtemplomra esett. Az itteni síremlékek kijelölték térbeli kapcsolatok például klasszikus mintát szolgáltatnak arra, hogy az egymást követő hatalmak monumentumai – akár a sakkfigurák a sakktábla képét – miképpen fejezték ki a mindenkori erőviszonyokat, politikai súlyokat és eszményeket. Amit a székesegyházzal és különösen a síremlékekről tudni lehet, elmondták már helyettünk Szilágyi Sándor, Boncz Ödön, Varjú Elemér, Bunyitay Vince, Herczog József, Entz Géza, Détszy Mihály, Balogh Jolán, Tóth Sándor, Mikó Árpád, Ritoókné Szalay Ágnes, Kovács András, Lővei Pál, Varga Livia – dolgozatunkban hivatkozott – tanulmányai. (Elnézést, ha valakit kifelejtettünk.)

Arról, hogy az erdélyi vajdaság, majd az önállósuló erdélyi fejedelemség urai valójában hol nyertek a gyulafehérvári főtemplomban végleges nyughelyet, a jelenlegi állapotok alapján vajmi keveset tudhatunk meg. A szakirodalom Mihály vajda és Basta zsoldosainak dúlásait (1600–1601), a templom 1603. évben történő leégését, az 1658. évi török–tatár pusztításokat, valamint a 18. századi – katolikus liturgiának megfelelő – átalakításokat említi az eredeti belső berendezés megváltoztatásának okaiként.²

A jelenlegi állapot szerint a déli mellékhajó nyugatról számított második boltszakaszában találhatóak a Hunyadiaknak tulajdonított síremlékek – Hunyadi János kormányzó és hasonló nevű testvére, valamint Hunyadi László síremlékei. Az északi templomrészben megépített Várdai-kápolnában helyezkednek el Izabella és János Zsigmond tumbái. Az a megfontolás, hogy középkori szokás szerint az egyház jötevőjét előkelő helyre, a főoltár közelébe temették, több régészeti és művészettörténeti arra a megállapításra késztetett, hogy Hunyadi János kormányzó és rokonai „síremlékei... valószínű a kereszthajóban a négyzet közelében állottak.”³ Amit ma a kormányzó síremlékéhez tartozó,

csatajeleneteket ábrázoló domborműves oldallapok keletkezésének körülményeiről tudunk, szintén a síremlék előkelő helyét tételezik. Ezek ugyanis Ritóókné Szalay Ágnes kutatásai szerint, már Mohács eredményeinek tudatában, az 1530-as években, feltehetően Statileo János erdélyi püspök megrendelésére készültek, megtestesítvén azt az igyekezetet, amely a pusztulást áthidalva visszavezet a középkori Erdély Hunyadi János nevével fémjelezhető hagyományaihoz.⁴ A Hunyadi-kultusz hely kialakítása, mely összekapcsolódott a kora újkori *erdélyi öntudat* kiformalódásával, aligha történelmet a templom egy félreeső zugában. Egy páratlan, ám a szakirodalom által pontatlannak tartott forrás – egy Erdélyben szolgáló olasz zsoldoskapitány, Centorio Ascanio följegyzése – nemcsak a kormányzó síremlékének eredeti helyét látszik valószínűsíteni, de Fráter György nyughelyét is kijelöli a templom belül. A bíbornok teteme „végre helyet kapott a gyulafehérvári templomban, hová néhány barátja szállította, a templom nagyobb hajója közepén a Hunyadi Corvin János királyé [helyesen: kormányzóé] mellett, kő sírban helyezték el, melyet utoljára Ferdinánd költségén Castaldo rakatott.”⁵ A következő forrás szerzője, Giovanandrea Gromo, János Zsigmond olasz testőrkapitánya, miközben elkövet egy kardinális hibát, azaz valószínűleg összetéveszti Hunyadi János kormányzó hasonnevű testvére síremlékét János Zsigmond atyja, Szapolyai-Szepesi János király – szerinte itt, egyébként fehérvárott (1540) található – sírjával, abban alátámasztja Centorio Ascanio megállapításait, hogy leírásában a Hunyadiak és Fráter György síremléke egy csoportot alkotnak. Gromo új ismeretet hoz abban, hogy ezektől elkülönítve tárgyalja Izabella sírszekrényét. A protestánsok – írja –, amikor 1565-ben átvették a katolikusoktól a főtemplomot, „csupán három finom vésetű értékes márványból készült síremléket hagytak meg, az egyik a Hunyadiaké, a másik Szepesi Jánosé [?], aki a jelenlegi király apja és a harmadik Fráter György bíborosé, és még meghagyták Izabella királyné tumbáját a templom egyik eldugott sarkában.”⁶ Entz Géza ebből az adatból arra következtetett, hogy Izabella síremlékének „eredeti helye is a mai lehetett.”⁷ Ha azonban figyelembe vesszük az itáliai elfogultságát az anyai részről olasz származású Izabella iránt, joggal feltételezhetjük, hogy a testőrkapitány csak a főszentély előtti sírhelyet tartotta úrnőjéhez méltónak, s ehhez képest minden más helyet elrejtettnek, eldugottnak minősíthetett. Izabella síremlékének eredeti helyére talán az deríthet fényt, hogy a királyné – életében – a templom mely részén hallgatott misét. Az előkelők 15–16. századi templomi temetkezésénél ugyanis – Európa-szerte – az a hely számított a legkeresettebbnek, ahonnan az elhunyt egykoron a szertartásokat követte.⁸ Bunyitai Vince adata szerint Izabella királyné a váradi székesegyház azon karzatáról hallgatta a misét, amelyen a templom orgonája állt. Ez a hely az épület belső terében azonos lehet azzal a szentélyhez közeli, a kereszthajó déli részén kijelölhető hellyel, melyet más forrás Szent László oratóriumának nevez.⁹ Alig néhány évvel Izabella halála után két orgona használatát valószínűsíti a gyulafehérvári főtemplomban Gromo testőrkapitány,

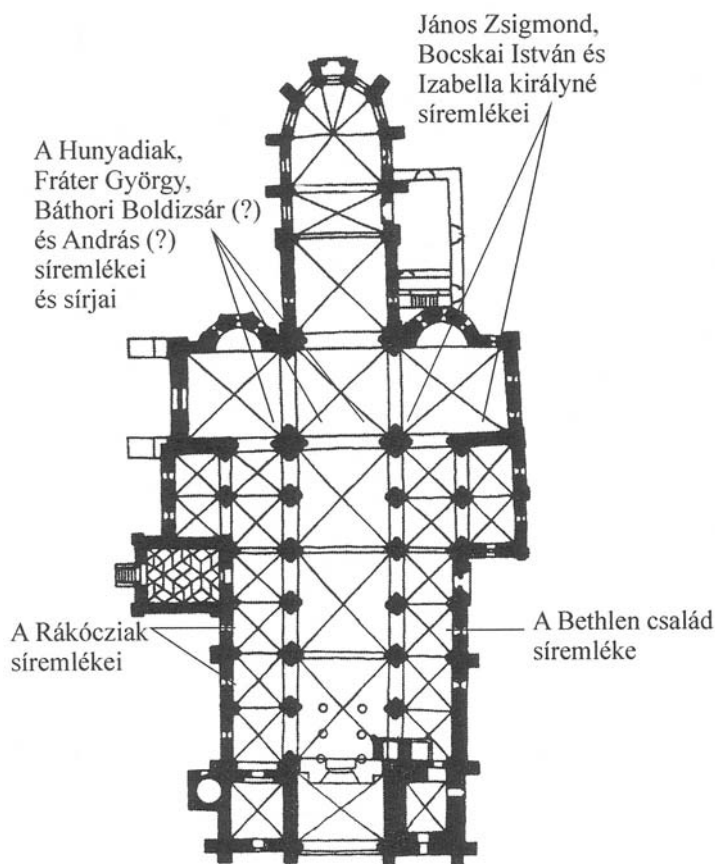

1. A gyulafehérvári székesegyház külső homlokzata

aki a protestáns pusztításokról szólva jegyezte meg: „És egyéb gonosz cselekedetekon kívül még összetörtek és elégettek néhány csodálatos régi festményt és két különleges orgánát.”¹⁰ A nyugati kőoszlopos orgonakarzat kiépítése csak 1595-ben fejeződött be.¹¹ Ezért a Gromo által említett orgonákat valószínűleg a templom földszintjén, a főszentély közelében helyezhették el, ott, ahol középkori szokás szerint még mindig működhetett kórus. (Földszinti, fából ácsolt orgonapad építéséről maradt fenn adatunk a 16. századból. 1507-ben Estei Hippolit egri püspök készíttetett ilyet egy kassai asztalossal az egri székesegyházba.)¹² Feltevésünk tehát az, hogy a váradi székesegyházhoz hasonlóan a gyulafehérvári egyházban is állhatott egy – a főszentélytől délre eső – karzat, ahonnan a királyné – váradi szokásához híven – a misét hallgathatta. A misehallgató hely sírhelyet meghatározó hatása miatt Izabella tumbája eredetileg a déli kereszthajóban állhatott, s így a síremlék jelenlegi és eredeti helye között nagy a különbség. Az eredeti rend szerint – a rokoni kapcsolatokat mindig is hangsúlyozó funerális sírhelyválasztás alapján, mely az előbb elhalt vérszerinti rokon mellé való temetkezést szorgalmazta – János Zsigmond síremléke anyja tumbája mellett, szintén a déli kereszthajóban – de attól még délebbre – állhatott. A két Szapolyai-tumba egyébként is elválaszthatatlan egymástól. A művészettörténeti irodalom feltételezi, hogy Báthory István nem sokkal uralkodásának kezdete után csináltatta a két fejedelmi emlékművet.¹³ János Zsigmond síremléke mellett Bocskai István nyughelye fogadta a látogatót, mert a rendi fölkelés vezetőjét az egykorú levél szerint „*János király fia mellett*” temették el.¹⁴

Eddigi következtető módszerünkkel – az eredeti állapotokat rekonstruálható – képzetben átrendeztük a gyulafehérvári főtemplom síremlékeit. Eszerint középen, a négyezet közelében a Hunyadi János síremléke és Fráter György sírja kapott helyet. Izabella, János Zsigmond és Bocskai István síremlékei a déli kereszthajóban sorakoztak. Szakirodalmi megfontolások alapján a főtemplom központi, négyezet közeli sírjainak számát és az ottani szimbolikus összefüggéseket – igaz, inkább hipotetikus szinten – tovább tudjuk szaporítani. Eszerint 1599. november 24-én Mihály vajda Báthory András holttestét állítólag Fráter György sírja mellé temettette, aki csakúgy, mint a vajda ellenfele, bíboros volt s erőszakos halált szenvedett. A testvéri kapcsolat révén Báthory András mellé temethették az ekkor ugyancsak végtisztességhez jutott Báthory Boldizsár földi maradványait.¹⁵

De hol voltak a további fejedelmi síremlékek? A Rákóczi és a Bethlen családok síremlékeinek egyes architektonikus darabjait ma az északi és a déli mellékhajók 18. század első felében összeállított falioltárai őrzik.¹⁶ Hol álltak a nagy dinasztiai síremlékei eredetileg? S itt kell föltennünk a legfőbb kérdést: volt-e szimbolikus tartalmat sugalló összefüggés a síremlékek elhelyezése között? Mindkét kérdésre a székesegyházba látogató Kazinczy Ferenc adja meg a választ. Az 1816. évi erdélyi utazásait színes útleírásokban megörökítő Kazinczy – az erdélyi fejedelmek környezetében forgolódo ősei miatt –

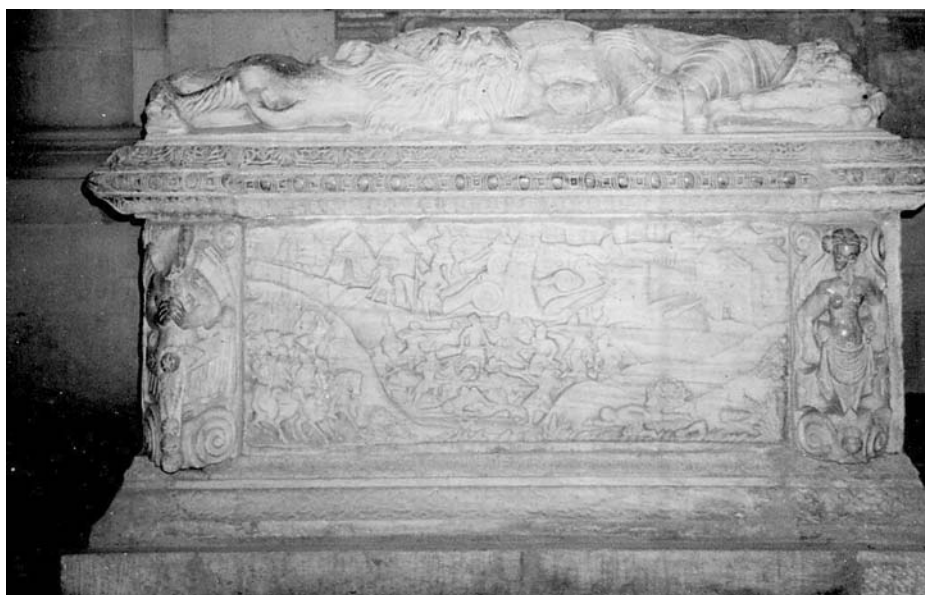
2. Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározására

különös érdeklődéssel viseltetett az önálló erdélyi állam története iránt.¹⁷ Érezvén, hogy egy állami kultuszhelyen jár, megpróbálta rekonstruálni a panteon eredeti berendezését. „Erdélyi levelek” című írását többször átdolgozta. Ez az oka annak, hogy a sírhelyekre és a síremlékekre vonatkozó fejtegetéseit több szövegváltozatból kell összeállítanunk. Első levelei a Tudományos Gyűjtemény, majd a Felső-Magyar-Országi Minerva folyóiratok számaiban jelentek meg. Már az utóbbi folyóiratban is leírta a gyulafehérvári templomban szerzett élményeit. Kazinczy már a katolikus püspökség kezén lévő és szükségszerűen átalakított templomban járt. Éppen az izgatta, hogy miképp nézhetett ki korábban – a református, fejedelmi időkben – az állami kultuszhely. Nézzük a sírokról szóló fejtegetéseit. „Az orgonakar alatt van az Izabelláé, az északnyugati szegletben, az Izabella lábánál a fíjjáé. Így a

Királynéénak csak jobb oldalkövét és fedelét, a János Zsigmondénak lábkövét is láthatni... Midőn a templom 1716. a Reformátusoktól elvétetett, Báró Mártonffy György Püspök a két fejedelem [Bethlen Gábor és I. Rákóczi György] emlékét elhányatta, s négy oltárt szeldeldete márványaikból, és még is mind fel tudá dolgoztatni. Kevés évek előtt rá akadának a Bethlen István Fejedelem koporsójára is, hol most a Hunyadiak során a márványoltár áll. E szerint nem szenved kérdést, hogy ennek s testvér bátyjának Gábornak, oda voltak temetve tetemei, hol az említett oltárt látjuk. A Rákóczyé, csak a symetria miatt is, az ezzel átellent állóval fogott helyt.”¹⁸ Abafi Lajos egy 1824. évben keletkezett átírást alapul véve adta ki az Erdélyi leveleket 1880-ban. Ez az átírás bővebb információval szolgál Izabella és János Zsigmond tumbáiról. „Izabella sarcophagját az orgonakar estéjszaki szegletébe vivék által kétségen kívül fényesb helyről, s a János Zsigmondét lábai mellé tevék le.”¹⁹ Kazinczy vélekedése, hogy Izabella és János Zsigmond tumbái eredetileg „fényesb helyen” állhattak, összecseng azzal a következtetésünkkel, mely szerint ezek eredetileg nem az „estéjszaki” helyen, hanem a négyezet közelében, a déli kereszthajóban állhattak. Ha pedig valóban idősebb Bethlen István koporsóját találták meg Kazinczy közelmúltjában a székesegyház déli mellékhajójában, akkor minden kétséget kizáróan ott állhatott Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna síremléke is, hiszen fennmaradt sírfeliratuk az egy helyre temetkezést tételezi.²⁰ Megfelelhet az eredeti állapotnak a Rákócziak síremlékére vonatkozó következtetés is. A Rákócziaknak emelt monumentumok falisíremlékek voltak.²¹ Nehéz elképzelni, hogy ezek a Bethlen-emlék mellé zsúfolva, a déli mellékhajó falához illeszkedtek volna, amikor az északi mellékhajó fala – három boltszakaszon keresztül – szabadon kínálta magát a síremlékek fölállítására. A praktikus szempont – az északi oldalhajó-fal síremlékhelyül választása a Rákócziak részéről – egybeeshetett azzal a szándékkal is, mely a síremlékek térbeli kapcsolatával próbált sugallni fontos politikai üzenetet. Az a törekvés, mely a gyulafehérvári főtemplom síremlékei között próbált szimbolikus összefüggéseket teremteni már Bethlen Gábor memoriális nézeteit is jellemezhetette. Az „általa elrendelt helyen” („*loco per eum ordinato*”) való temetkezési szándék sejtet valamit arról, hogy a nagy fejedelem reprezentációjában fontosnak tartotta a tér- és síremlék-összefüggéseket.²² A Rákócziak lehettek azonban azok, akik kialakíthatták a síremlékekkel kijelölt végleges térszimbolikát. A gyulafehérvári főtemplom – síremlékek rendszerére „épített” – politikai mondandója elég egyértelmű lehetett. A főkapun keresztül érkező – előre haladva – először a főhajó tengelyébe, a főszentély elé állított Hunyadi János síremlékével találkozhatott, mely gondolatilag visszavezethette őt Erdély régmúltjába, a törökverő bajnok hazájába, mely akkor még az egységes Magyarországot jelentette. Ezen az útvonalon találkozhatott az erdélyi állam alapítójának tartott Fráter György sírhelyével, valamint az ehhez közel fekvő Báthoryak (Boldizsár és András) temetkezőhelyével, s itt elmélkedhetett arról, hogy milyen értelme volt a véráldozatnak

3. A Hunyadi-síremlékek jelenlegi elhelyezése a székesegyház déli mellékhajójában

4. János Zsigmond síremléke (1571 után) a Váradi-kápolnában

az erdélyi hatalmi harcokban. A négyezet környékéről az érdeklődő már láthatta Izabella királynő, János Zsigmond valamint Bocskai István tumbáit, amelyek egyrészt az erdélyi fejedelemség elődjére, a keleti királyságra emlékeztethették s eszébe juttathatták a Bocskai névéhez köthető függetlenségi hagyományokat is. Izabella és János Zsigmond monumentuma stílárís tekintetben az itáliai manierizmust képviselte, s a keleti királyság és az erdélyi fejedelemség olaszos jellegét érzékeltette. Visszafordulva – a főhajóból jobbra nézve – a Rákócziak síremlékére eshetett tekintete, majd balra fordítva fejét a másik nagy fejedelmi dinasztia, a Bethlenek monumentumát láthatta. A két dinasztia emlékhelye között állva sejtései támadhattak arról, hogy mit jelenthetett a fejedelemség fénykora. Ebben az időutazásban és ebben az eszmei azonosulásra készítő helyzetben lehetett része Edmund Chishull (1671–1733) oxfordi végzettségű teológusnak, aki 1702-ben Lord Paget társaságában utazott át Erdélyen s látogatta meg a gyulafehérvári főtemplomot. A törökországi angol követ kísérfje május 20-án az előbb említett utat járhatta be a templomban. Szinte a „huszonnegyedik órában” érkezett. Az egyház még a régi képét mutatta, ám a katolikus liturgiának megfelelő átalakítások már a küszöbön álltak. A lelkész naplója a következőket rögzítette: a „síremlékeket a közönségesen Hunyadinak (Huniades) nevezett Corvin Jánosnak (Joannes Corvinus) állították, valamint Izabella királynőnek és László [helyesen: János Zsigmond] nevű fiának, Rákóczi (Ragotzi) Zsigmondnak és Györgynek, továbbá a híres Bethlen Gábornak.”²³

Edmund Chiscullnak még megadatott az, amit a mai érdeklődő – André Malraux szavával élve²⁴ – már csak a „képzelet múzeumában” élhet át.

JEGYZETEK

¹ Zeremoniell und Raum. Herausg. Werner PARAVICINI. Jan Thorbecke Verlag Sigmaringen. 1997.

² BONCZ Ödön: Hunyadi János kormányzó állítólagos síremléke Gyulafehérvárt. Arch. Ért. 1899.7., VARJÚ Elemér: A gyulafehérvári Hunyadi-emlékek. Arch. Ért. 1907. 26–27.

³ ENTZ Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958. 138–139., BUNYITAY Vincze: A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei és egy magyar humanista. Bp. 1893. 5., Arról, hogy a legelőkelőbb hely a római katolikus rítusú templomba temetkező világiak számára a főoltárhoz közeli hely: Philippe ARIÈS: The hour of our Death. Alfred A. Knopf, Inc. USA. 1981. 79., A középkori gyulafehérvári székesegyházról Tóth Sándor írt alapvető tanulmányt. TÓTH Sándor:

A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. Építés-építészettudomány XV. (1983). 391–428., A Bethlen Gábor kori építkezésekről: KOVÁCS András: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa = Emlékkönyv Jakó Zsigmond 80. születésnapjára. Szerk.: KOVÁCS András Kolozsvár, 1996. 276–294. Tanulmányunk a Hunyadiak közül csak Hunyadi János kormányzó sírhelyére nézve tehet megállapításokat. Fia, László és Hunyadi János kormányzó hasonnevű testvére sírjának eredeti helyét azonban még csak hipotetikus szinten sem tudjuk meghatározni.

⁴ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Erasmus és a Hunyadiak. Előadás. MTA Irodalomtudományi Intézet. Reneszansz-Barokk Kutatócsoport. 1988. január 20., RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Hunyadi János (†1456) gyulafehér-

- vári síremlékének domborművei. In: Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24. Szerk.: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 2000/3. Szerk.: JAVOR Anna) IV. 16. 297., KOVÁCS András: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720. Budapest–Kolozsvár, 2003. 11.
- ⁵ „fu pur al fine data stanza nella Chiesa d' Albagulia, oue da alcuni suoi amici portato, fu posto in una sepoltura di pietra in mezzo la naue maggiore della Chiesa appresso a quella del Re Giouanni Vniade Coruino ch' in l' ultimo a spese di Ferdinando I haueua fatto ponere il Castoldo” = Centorio ASCANIO: *Commentarii della guerra di Transilvania*. Vinegia, 1566. 148., Idézi: VARJÚ Elemér: i. m. 26–30.
- ⁶ „Solo sono restate tre sepolture di fino marmo sottilmente intagliate l'una d' Huniade, d' altra di Gio. Sepusco, padre del Re presente, poi (Fol. 17 b) quella del Car-le fra Giorgio et un humil deposito della Regina Isabella in un cantone il piu scuro della Chiesa.” Giovanandrea GROMO: *Compendio di tutto il regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano ed di tutte le cose notabili d' esso Regno*, Kiad. Aurel DECEI. Apulum (Buletinul Muzeului Regional Alba Julia). II. 1943–1945. MCMXLVI. 140–214., 175. A leírás a Hunyadi-síremlékkel kapcsolatban mindenképpen zavaros, mert még az említett tévedést is beszámítva hiányzik Hunyadi László tumbájának főlemlítése. Giovanandrea Gromo magyarországi recepciójáról újabbban F. Molnár Mónika tett meggyőző megállapításokat, a mű – szerinte – 1566-ban keletkezett. A kézirat teljes nyomtatott kiadására a 20. században az említett múzeumi évkönyv teremtett lehetőséget. F. MOLNÁR Mónika: Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében. FONS. (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok). VIII. (2001) 1. sz. 85–107.
- ⁷ ENTZ i. m. 140.
- ⁸ Philippe ARIÈS: i. m. 81. A Magyarországon keletkezett végrendeletek ékesen tanúsítják – protestáns részről is –, hogy nemcsak a sírhely megválasztását befolyásolta az a hely, ahonnan az elhunyt az egyházi szertartást követte, de ennek közelében helyezték el az emlékező tárgyait is – így az ábrázolásaival a lélek halál utáni sorsát firatató tárgyat, az epitáfiumot is. Egyik legkorábbi erre utaló adatunk Oláh Ilona 1579-ből származó végrendelete: „Temetésre hagyok háromszáz forintot, kiből csináltassanak nekem...egy tisztességes szép epitapheumot... ott, ahol az én prédikáció hallgató székem vagyok.” Oláh Ilona végrendelete. Sopron város tanácsától 1585. december 6-án hitelesített másolat. Közli.: MERÉNYI Lajos. *TT*. 1897. 371.
- ⁹ „Chorus, in quo Regina olim audire solita fuit missam, exstat una cum corpore organum” – egy 1600-ban felvett leltár szövegéből. „Altare sancti Salvatoris supra chorum, nam superius in pulpito, eundo ad oratorium sancti Ladislai.” Batthyány-kódex. I. 39. Mindkét adatot idézi és értelmezi: BUNYITAY Vincze: A váradi püspökség egyházai a püspökség alapításától 1566. évig (A váradi püspökség története alapítástól a jelenkorig I–III.). Nagyvárad, 1884. III. 74. Rác Lajos tanácsaiért itt mondok köszönetet. A váradi székesegyház 14–15. századi átépítése nyomán alakulhatott ki az a belső tér, melyben Izabella a templomot ért csapások előtt – az 1565. évi kifosztás és katonai célokra való átalakítás (1581) – misét hallgatott. „A feltárt maradványok arra mutatnak, hogy az új szentély kereszthajó közbeiktatásával csatlakozott a hosszház oldalfalaihoz.” TAKÁCS Imre: Báthori András „második temploma.” A székesegyház 14–15. századi átépítésének emlékei = Váradi kötöredékek. Szerk.: KERNY Terézia. Bp., 1989. 44.
- ¹⁰ „Et fra le altre sceleraggini alcune tauole di mirabili figure antiche spezzarono et bruciarono con due eccellentissimi organi.” Giovanandrea GROMO: i. m. 175.
- ¹¹ BALOGH Jolán: Későrenaissance kófaragó műhelyek. VIII. közlemény. *Ars Hungarica* 1980/2. 264., 266.
- ¹² ZOLNAY László: A magyar muzsika régi századaiból. Bp., 1977. 150.
- ¹³ MIKÓ Árpád: Báthori István király és a reneszánsz művészet Erdélyben. *Műv. Ért.* 1988. 3–4. sz. 125. Szerintünk, Gromo idézett kommentárját (1566) is figyelembe vé-

- ve, Izabella síremléke még János Zsigmond korában készülhetett, s csak János Zsigmond síremlékét állíttatta Báthory István. Ez azonban nem mond ellent a Mikó Árpád fölvetette stiláris összetartozás kérdésének, mely a rokoni kapcsolatok mellett a térbeli kapcsolódásokat indukálhatta.
- ¹⁴ Nicolaus Orlle Illésházy Istvánnak. Kassa. 1607. febr. 5. Közli: SZILÁGYI Sándor. TT. 1878. 873., Mikó Árpád tumba-jellegű Bocskai síremlékre következtet. MIKÓ i. m. 123., 100. jegyzet.
- ¹⁵ A forrásalap mindehhez Szamosközi István tudósítása, aki beszámol a novemberi temetésről, elmondja, hogy a bíboros holttestét abba az ezüst koporsóba helyezték, amelyet maga András készíttetett Boldizsár temetésére. E beszámolóból azonban nem derül ki világosan, hogy Andrást valóban Fráter György mellé temették-e s Boldizsárt is oda temették volna. SZAMOSKÖZI István: Történeti Maradványai 1566–1603 (MHH. Magyar Történelmi Emlékek. II. o. Írók. 28. k.) Kiad.: SZILÁGYI Sándor. II. Bp., 1876. Kővári László azonban már nagyon korán kettős temetésre gyanakodott. KŐVÁRI László: Erdély története. IV. Pesten, 1863. 100. Veress Endre kéziratban maradt hagyatékának vizsgálata alapján pedig Horn Ildikó arra az álláspontra helyezkedett, hogy Báthory András bíborost Fráter György bíboros mellé temették. HORN Ildikó: Báthory András. Bp., 2002. 236.
- ¹⁶ ENTZ i. m. 134–136., 141.
- ¹⁷ VÖRÖS Károly: Kazinczy történelmi szemlélete. *Ars Hungarica*, 1983/2. 282–290.
- ¹⁸ KAZINCZY Ferenc: Erdélyi utazások. *Felső Magyar-Országú Minerva*. 1831. (7. évf.) 10. sz. 750. Kazinczy véleményünk szerint csak egyben téved: hallgatva „Kanonok Cseresznyés Úr” véleményére Fráter György sírját „az orgonakart tartó oszlopok sorában... a jobbra első” közelében jelöli ki. A helyi hagyománynak lehet inkább igaza, melynek ápolói feltételezett sírját a főszentélyhez közelebb, a Szent Anna-kápolna falán elhelyezett modern feliratos sírkövel – „MORIENDVM EST OMNIBUS. 1552.” – jelölték meg.
- ¹⁹ ABAFI Lajos: Erdélyi levelek (Kazinczy Ferenc összes művei). Bp. 1880. IV. 255–257.
- ²⁰ Közös sírfeliratukat közli: ENTZ i. m. 173. Az együvé temetésre utal MEDGYESI Pál: *Harmas Jajja Harom fejedelmi Emberek...Várad*. 1653. 3. RMK. I. 880. HERCZOG József: Újabb adatok Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna síremlékéről. Sz. 1921–22. 539–555., SZILÁGYI Sándor: Bethlen Gábor fehérvári síremléke és alapítványai. Bp., 1884. 4–16.
- ²¹ DÉTSZY Mihály: A gyulafehérvári Rákóczi-síremlékek. *Műv. Ért.* XV. 1966. 26–30.
- ²² Brandenburi Katalin a kassaiaknak. Gyulafehérvár. 1629. december 20. (latin). Kiad. SZILÁGYI Sándor. TT. 1887. 51–52. Bethlen Gábor Szepesi Csombor Mártontól informálódhatott a nyugat-európai állami kultuszhelyekről, a franciák Saint-Denis s az angolok westminsteri apátságáról. Ez utóbbiban például Hitvalló Edward főszentély előtti sírja jelentette az igazodási pontot a többi királysír számára éppúgy, mint elképzelésünk szerint a gyulafehérvári főtemplomban a Hunyadiak négyezet közelében álló sírjai. SZEPSI CSOMBOR Márton: *Europica Varietas*. Előszó: KOVÁCS Sándor Iván. Bp., 1971. 221–222.
- ²³ Lord Paget utazása Erdélyben és Magyarországon át (1702), részletek Edmund Chishull naplójából = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Ford. GÖMÖRI György. Bp., 1994. 87. A templombelső nagy átalakításai Mártonfi György püspök idejében (1713–1721) indultak meg.
- ²⁴ A „Le musée imaginaire” gondolatát elemzi: André MALRAUX: Az obszidián fej. Előszó: NÉMETH Lajos. Bp., 1977. 5–22. A Hunyadi-tumbákkal kapcsolatos véleményeket Lővei Pál és Varga Livia összegezte: LŐVEI Pál–VARGA Livia: A gyulafehérvári Hunyadi-síremlékek. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk.: MAROSI Ernő. I. (Magyarországi művészet története) Bp., 1987. 697–698.